

UT LEGENS INTELLEGAMUS

Autor: Dumitru-Adrian Ciurea | 6 ianuarie 2022

Introducere

Biblia este, fără doar și poate, cea mai citită și discutată carte a istoriei. Recent, în căutarea unei bibliografii pentru o lucrare, am avut ocazia să răsfoiesc comentarii la cărțile Noului Testament ce conțin mii de pagini. Numai într-un singur manual, care se ocupa de o singură carte a Noului Testament, am putut vedea câteva mii de pagini serioase de comentarii. Ce denotă acest lucru? Ce înseamnă faptul că pornind de la câteva sute, uneori câteva zeci de pagini, se ajunge la comentarii și dezbateri ce ocupă zeci sau sute de mii de alte pagini? Acest lucru nu ne spune nimic altceva decât că textul Scripturii este unul extrem de dens și de complicat; că o simplă lectură individuală și o interpretare ce se consumă între pereții casei s-ar putea să nu ne descopere sensul propriu al cărții respective ci, dimpotrivă, s-ar putea să ne conducă spre înțelegeri care mai de care mai pestrițe. În cazul în care nu ne conduc spre interpretări pestrițe, ne pot arunca într-o mare de scepticism, confuzie și deznădejde, care să limiteze credința la un fel de adeziune la un simplu construct cultural moștenit.

Ceea ce ne propunem să expunem în cele ce urmează este un mic ghid cu principalele repere care ar putea facilita o lectură sănătoasă a Scripturii. Reperele pe care le vom expune se referă mai ales la latura rațională a exegezei și hermeneuticii scripturistice, cu mențiunea că aceasta trebuie să fie în legătură cu o trăire adecvată textelor citite. Scopul lecturii, așadar, nu este simpla adeziune a minții la adevărul Scripturii, ci încadrarea vieții noastre în Viața celui care ne-a arătat Calea Adevărului. Despre trăire, îi vom lăsa pe cei trăitori să scrie. Noi însă vom avea în vedere câteva aspecte ce țin de începutul unei lecturi aprofundate a Bibliei: contextul general al scrierilor, traducerile și tipurile de traducere, originalul și nuanțele traducerilor, pornind de la textul latin.

Importanța contextului

Una dintre primele preocupări în momentul în care vrem să citim și să înțelegem una dintre cărțile Noului Testament, sau ale Bibliei în general, ar trebui să fie înțelegerea contextului acelei cărți. Dar, înainte de a trece la context, sesizați nuanța afirmației

anterioare? Citim *cartea*, înțelegem *cartea*, vorbim despre *contextul cărții*. Dar de ce *cartea*? De ce nu capitolul? De ce nu versetul? Deoarece nici capitolul, nici versetul nu sunt unități structurale de sine stătătoare. Revelația s-a dat autorilor pentru a fi exprimată în întregul cărții. De altfel, în momentul scrierii, nici una dintre cărțile Scripturii nu au fost împărțite pe capitole și versete în forma în care sunt astăzi. Această împărțire este ulterioară. De aceea, chiar dacă ne interesează doar un capitol, sau doar un verset, pentru a le înțelege corect trebuie să le încadrăm în contextul cărții din care au fost extrase. Dincolo de acest context al unității cărții, trebuie privit apoi contextul general - relația dintre cartea pe care încercăm să o înțelegem și celelalte cărți ale Bibliei. Altminteri, este încălcat principiul de bază al exegezei biblice, pe care l-am auzit prima dată de la profesorul meu de Noul Testament într-o formulă ușor de reținut: *orice text scos din context devine un pretext*. Asemenea abuzuri asupra textului Scripturii care se nasc din decontextualizare sunt numeroase. Să luăm, de exemplu, cartea Apocalipsei, cea mai controversată carte a Bibliei, mai ales din cauza faptului că este cea mai neînțeleasă carte a Bibliei. Apocalipsa operează cu imagini și simboluri specifice gândirii iudaice, unele dintre acestea fiind chiar leitmotive ale Vechiului Testament. Să luăm două exemple: semnul fiarei și numărul 666. Acesta este momentul în care, probabil, am captat atenția conspiraționiștilor însetați de senzational. Dar acesta este și momentul în care, la fel de probabil, le-o voi pierde, pentru că voi spune din capul locului că semnul fiarei *nu* are nici o legătură cu vreun cip biometric, și nu, numărul 666 nu este ascuns nici pe codul de bare al pachetelor cu orez din supermarket. Nu am de gând nici măcar să intru în polemică cu comentatorii care susțin astfel de teorii, ci să ofer, în paralel, câteva repere de construcție a imaginii simbolice pe care autorul o face și care dezleagă înțelesul utilizării acestor simboluri.

În ceea ce privește semnul fiarei, care apare pentru prima dată în cap. 13¹, acesta este pus în antiteză cu un alt semn, și anume pecetea lui Dumnezeu din cap. 9². Dar de unde inspirația pentru aceste imagini, de ce semne pe frunte și pe mână? Așa cum spuneam, imaginile folosite aici sunt specifice mediului iudaic și istoriei veterotestamentare. Astfel, atunci când citim Apocalipsa, este necesar să avem clar în minte următorul aspect: în iudaism, odată cu vârsta de 13 ani, iudeul de parte bărbătească primea dreptul de a purta veșmintele specifice rugăciunii, printre care se numără și *filacteriile*. Aceste filacterii erau niște mici cutiuțe în care se găseau fragmente de pergament pe care erau scrise două texte din Pentateuh³. Aceste cutiuțe erau legate la frunte și pe mână în momentul rugăciunii și erau un semn al legământului și al fidelității celui care le poartă față de Dumnezeu și de Lege. Dincolo de acest aspect veterotestamentar, în antichitate, tatuajele latreutice erau o practică suficient de comună. Astfel, adeptii unor culte păgâne recurgeau la diferite însemnări ale trupurilor pentru a-și mărturisi devoțiunea față de un anumit zeu⁴. Dar, vor spune unii, ce legătură au toate acestea cu faptul că cel ce nu va avea semnul nu va putea cumpăra și vinde? Nu cumva acel cip va fi un fel de card *contactless*? Răspunsul este nu. Odată pentru simplul fapt că dacă Dumnezeu ar fi vrut să ne vorbească despre pericolul cardurilor *contactless*, ar fi ridicat

un profet în vremea *contactless*-ului, și nu cu 2000 de ani înainte. În al doilea rând, pentru faptul că lucruri de acest fel s-au întâmplat deja, cu mult înainte să existe POS-uri și alte asemenea. Ce înseamnă de fapt lepădarea pecetii lui Dumnezeu și primirea semnelor fiarei? Lepădarea cultului adevăratului Dumnezeu și slujirea unui antihrist. S-a cerut vreodată Bisericii așa ceva? Da. Când? În vremea prigoanei din Imperiul Roman. Împărați precum Nero, Caligula, Dioclețian aveau pretenția megalomană de a li se aduce închinare ca unor zei, de a se proclama *Κύριος*. Cine era însă singurul *Κύριος* pentru creștini? Hristos. Astfel, cei care, creștini fiind, refuzau participarea la acest cult al împăratului erau fie uciși, fie marginalizați social, administrativ și economic. Nu este scopul acestei lucrări să întocmească un comentariu exegetic la Apocalipsă, dar cred că prin cele câteva repere este deja limpede că problema semnului fiarei este una mult mai complexă decât pare la o lectură superficială. La fel de complexă este și problema numărului 666. Și pentru că spațiul nu ne permite, voi da doar un singur indiciu cu privire la înțelegerea acestui simbol: Solomon, în apogeul domniei sale, primea anual o cantitate de 666 de talanți de aur⁵ (a se vedea ce se întâmplă cu Solomon apoi). Astfel, este limpede că pentru o înțelegere corectă a textului scripturistic este necesară o privire integralistă a lui, care să pună în relație Noul Testament cu Vechiul Testament într-o perspectivă de ansamblu. Dar dincolo de cunoașterea contextului intern, este necesară și cunoașterea contextului extrabiblic.

Pentru a vedea în ce fel contextul extern nuanțează înțelesurile textului biblic, ne vom folosi de o imagine cunoscută din Evanghelie. Este vorba despre momentul în care sutașul împunge cu sulița coasta lui Hristos, răstignit fiind pe cruce, din coasta sa curgând sânge și apă⁶. La o lectură superficială, trecem ușor cu vederea acest detaliu, care însă este plin de semnificație, dacă suntem familiari cu contextul la care această imagine se referă. Iisus a fost răstignit în preajma sărbătorii Paștelui. Cum sărbătoreau evreii Paștele? Sacrificând mielul pascal. Ei bine, deoarece cultul iudaic era centrat pe Templul din Ierusalim, o sărbătoare atât de mare precum Paștele avea loc la Ierusalim, la Templu, unde veneau iudeii din toată țara⁷. De aici relevanța schimbătorilor de bani și vânzătorilor de animale din Templu, despre care Ioan ne spune chiar la începutul Evangheliei sale⁸. Oamenii care veneau la sărbătoare nu veneau pe drum cu animale de jertfă de acasă, ci veneau cu bani, pe care eventual îi schimbau la Templu și cu care cumpărau apoi, tot de la Templu, animalele pentru jertfă. În zilele sărbătorii pascale, la Ierusalim erau sacrificați sute și chiar mii de miei. Sângele acestor miei se scurgea printr-un canal, fiind amestecat cu apă și vărsându-se apoi în pârâul Chedron⁹. Astfel, imaginea trupului lui Hristos din care curge apă și sânge nu accentuează doar realitatea morții Sale, ci și faptul că trupul său este adevăratul Templu, fapt care, de altfel, nu este străin relatării ioaneice¹⁰. Iată așadar, cât de importantă este cunoașterea contextului în care au fost folosite anumite cuvinte, expresii, sintagme sau imagini.

Traducerea Bibliei

Un alt aspect esențial pentru înțelegerea textului scripturistic este traducerea pe care o folosim. Desigur, ideal ar fi să putem citi o ediție critică a originalului grecesc, când vine vorba despre Noul Testament, a celui ebraic când vine vorba despre Vechiul Testament, sau măcar al traducerii Septuaginta. Sigur că, astăzi, cel puțin în mediul românesc, foarte puțini oameni mai au acces la limba greacă biblică, și mai puțini la limba ebraică biblică, astfel încât ar fi utopist să ne gândim că apelul la textele originale ar putea fi o soluție pentru marea majoritate a cititorilor Bibliei. Cu toate acestea, cititorii care nu au acces la aceste limbi trebuie să fie conștienți de câteva aspecte.

În primul rând, limba greacă veche este o limbă sintetică, așa cum erau majoritatea limbilor antice, spre deosebire de limbile moderne, care sunt limbi analitice. Acest lucru face ca redarea ei într-o manieră fidelă să fie extrem de dificilă. Nu numai construcția lingvistică a limbii grecești presupune această dificultate, ci și faptul că este o limbă antică. Dar de ce contează că este o limbă antică? Relevanța acestui fapt rezidă în aceea că limba nu este nimic altceva decât transcrierea într-o formă comunicabilă și inteligibilă a unei paradigme, a unei culturi, a unui ansamblu complex de tradiții, cutume, credințe și valori, pe scurt, transcrierea identității societății respective. Astfel, există o discrepanță enormă între societatea greacă a secolelor I BC - I AD și societatea românească a secolului al XVII-lea, spre exemplu, când avem prima traducere a Noului Testament. Tocmai această falie dintre societăți face dificilă traducerea fidelă a textului din greacă în română sau în orice altă limbă modernă. Astfel, este necesară, pe lângă lectura textelor biblice, consultarea unor comentarii care clarifică anumite nuanțe ale textului, pe care limba română sau limbile moderne nu sunt capabile să le redea pe deplin. Vom vedea câteva astfel de nuanțe în capitolele următoare.

În al doilea rând, în momentul în care un om alege să citească o traducere a unui text scripturistic, acesta trebuie să știe că există mai multe modalități de a traduce un text, în funcție de scopul pentru care acel text este tradus. De fapt, în domeniul literelor, există chiar o disciplină care se ocupă doar cu teoria traducerii - traductologia. Astfel, există numeroase distincții pe care traductologia le face cu privire la actul de a traduce un text¹¹, noi însă vom prezenta rezumativ câteva repere generale. Există, în principiu, două modalități de a traduce un text: literar sau filologic. Traducerea literară va pune un accent mai mare pe formă, astfel, de exemplu, dacă într-un text în limba engleză avem expresia *it was raining cats and dogs*, o vom traduce literar: *ploua cu găleata*.¹² Traducerea filologică, dimpotrivă, pune un mai mare accent pe conținut și pe fidelitatea față de textul original. Cum procedează traducătorul care utilizează această metodă ca traducerea sa să rămână și fidelă originalului și să aibă și sens în limba în care traduce? Depinde de el. Să luăm exemplul de mai sus, *it was raining cats and dogs*. Cum traducem filologic acest text? Fie îl traducem literal: *ploua (cu) câini și pisici*, și pentru a clarifica situația adăugăm o notă de subsol în care explicăm faptul că avem de a face cu

o expresie intraductibilă, care înseamnă a ploua abundant. Fie traducem: *ploua abundant* și, eventual, adăugăm o notă de subsol în care explicăm faptul că pentru englezi nu plouă cu găleata, ci cu câini și pisici. Sigur că acestea sunt doar aspectele cele mai de suprafață ale traducerii, dar, în mare, cam acesta este raportul între cele două mari modalități de a traduce un text. Ei bine, când vine vorba despre traducerea textelor biblice, mai există o modalitate de traducere: traducerea pastorală. Această modalitate presupune traducerea într-o manieră cât mai clară înțelegerii conținutului de credință al textului pentru credincioșii care o citesc. Nu este cea mai fidelă traducere a textului și nu este nici cea mai literară traducere a sa, dar este cea mai inteligibilă pentru cititorii care nu au încă reperele despre care am discutat până acum. Traducerea sinodală a Bibliei este o astfel de traducere pastorală. Sigur că acestei traduceri i se pot aduce acuze cum că ar fi infidelă textului, subiectivă sau părtinitoare, fapt care nu ar face-o cea mai bună opțiune. Traducerea pastorală este o traducere care s-a adaptat unei nevoi care nu ar trebui să existe. Însă despre acest aspect poate vom discuta altă dată.

Subtilități ale textului grecesc

Pentru a ilustra importanța accesului la textul original în vederea înțelegerii nuanțelor textului Noului Testament, am selectat două exemple pe care le vom analiza pe scurt. Primul dintre ele este dialogul pe care îl are Mântuitorul cu Petru după Înviere¹³. Textul grecesc al acestui dialog conține o subtilitate pe care textul românesc nu a putut să o redea. În limba greacă, există mai multe cuvinte care sunt traduse în românește generic ca *iubire*. În realitate, fiecare dintre aceste cuvinte comportă nuanțe proprii. Pentru exemplul nostru sunt relevante două dintre ele: *φιλία* și *ἀγάπη*. *Philia* denumește *prietenia*, o formă a exprimării încrederii și bunăvoinței dintre oameni, pe când *agape* definește *iubirea absolută*, necondiționată și capabilă de jertfă. Dialogul nuanțat într-o manieră filologică, chiar dacă într-o formă stângace, ar suna cam așa: „Petre, mă iubești în mod absolut? Nu, Doamne, te iubesc ca pe un prieten. Petre mă iubești în mod absolut? Nu, Doamne, te iubesc ca pe un prieten. Petre, mă iubesti, ca pe un prieten? Da, Doamne, te iubesc ca pe un prieten.” Ce observăm aici? Deși în textul românesc dialogul curge firesc, în textul grecesc apare o modificare, o răsturnare de situație. Mântuitorul, după ce îi ridică lui Petru standardul iubirii la *agape*, îl coboară apoi la *philia*, când recunoaște neputința lui de a iubi absolut. Adesea cei ce comentează acest episod văd o simetrie între întreita lepădare a lui Petru și întreita întrebare a lui Hristos. Se poate spune că există o simetrie, dar este de sesizat și o simetrie inversă aici. Petru, din cel care obișnuia să ridice standardul: *Chiar dacă toți te vor lăsa, eu voi rămâne cu Tine!* Ajunge să fie acum cel care își vede și recunoaște limitele¹⁴.

Cel de al doilea exemplu este din prologul Evangheliei lui Ioan. În Biblia sinodală, textul se deschide cu structura *la început a fost Cuvântul*. Pe noi ne interesează acum sintagma *la început*. Grecescul *ἐν ἀρχῇ* este mult mai bogat în semnificații. *Arhe*, în

limba greacă, pe lângă început, mai înseamnă și principiu, căpătâi, căpetenie. Astfel, pe lângă nuanța temporală, textul mai dobândește și nuanța cauzală. Unele traduceri, precum cea a Înalțului Bartolomeu, încearcă să redea această nuanță folosind sintagma *întru început*. Totuși, fără o privire mai atentă, și această sintagmă poate fi ușor trecută cu vederea. Nuanța cauzală, în schimb, este redată în textul latin, unde începutul Evangheliei lui Ioan se face prin sintagma *in principio*¹⁵.

Subtilități ale textului latin

O traducere de căpătâi pentru Noul Testament este cea latină. Textul latin este valoros pentru că limba latină, ca rezultat al culturii latine, este o limbă mult mai apropiată de limba greacă, atât lingvistic cât și paradigmatic. De aceea, așa cum am văzut și mai sus, există nuanțe pe care limba latină le-a preluat din limba greacă, pe baza acestei compatibilități între cele două, dar care nu au putut fi redade mai departe în limbile moderne. Am ales două exemple pentru a ilustra importanța textului latin.

Ambele exemple sunt din Evanghelia lui Ioan. Primul este din începutul capitolului 5, acolo unde este relatată vindecarea slăbănogului de la scaldătoarea Vitezda. Ne interesează versetul 14, acolo unde Mântuitorul, întâlnindu-l în Templu, îi spune să nu mai păcătuiești în viitor pentru a nu i se întâmpla ceva mai rău. Textul latin al versetului are însă o nuanță aparte: *Postea invenit eum Iesus in templo et dixit illi: "Ecce sanus factus es; iam noli peccare, ne deterius tibi aliquid contingat"*. De aici ne interesează structura *iam noli peccare*. Această structură este tradusă în limba română cu conjunctivul *de acum să nu mai păcătuiești*. La o privire mai atentă, observăm însă că verbul *peccare* este la infinitiv. Astfel, ajungem să îl analizăm pe *noli*. *Noli* este un compus al verbului *voleo, volere – a voi*, la care este adăugată negația *non*. În latina târzie s-a împământenit folosirea lui *nolo* ca simplă negație, dar folosirea sa ca verb nu are o formă distinctă. Astfel, rămâne la latitudinea traducătorului cum îl redă atunci când îl traduce. Acestea fiind spuse, structura ar putea fi tradusă astfel: *De acum să nu mai vrei a păcătui*. Ce implicații are această traducere? Unele destul de complexe. Există o distincție care se face în Biblie între păcatele cu voie și păcatele fără voie. Păcatul cu voia este în genere răzvrătirea, care este un păcat ce ne scoate de pe traiectoria mântuirii prin faptul că ajungem să refuzăm însăși calea de mântuire care este Dumnezeu¹⁶.

Cel de al doilea exemplu este din prologul Evangheliei lui Ioan. Versetul 11¹⁷ vorbește despre faptul că Iisus a venit întru ale Sale, dar ai săi nu L-au primit. Ne atrage atenția tocmai acest verb, *a primi*. În edițiile latine el este redat fie prin *accipio, accipere*, fie prin *recipio, recipere*¹⁸. Totuși, aceste două verbe sunt dense din punct de vedere semantic. Astfel, *recipere* mai înseamnă și *a asuma*, iar *accipere* mai înseamnă și *a înțelege*. Așadar, versetul poate fi nuanțat în felul următor: Întru ale Sale a venit, dar ai săi nu L-au primit, nu L-au asumat (*pentru că*) nu L-au înțeles.

Concluzie

Pentru a conchide, Biblia este o carte esențială pentru orice creștin și o carte cel puțin provocatoare pentru orice necreștin. Este recomandat ca oricine să o citească, însă acest lucru nu este destul. Biblia trebuie citită mai ales pentru a fi înțeleasă. De aici și titlul, *ut legens intellegamus*, pentru ca citind să înțelegem. Printre paginile Bibliei se află soluțiile la cele mai adânci și intime dileme ale existenței noastre, cheia găsirii lor este o căutare sinceră și cu toată inima însoțită de o lectură adecvată. Această lectură adecvată presupune să ținem cont de câteva aspecte esențiale.

Așa cum am văzut, contextul fiecărei cărți din Biblie este important pentru a înțelege aspectele care determină acea scriere. Vorbim astfel despre contextul extern – istorie, autor, destinatari, context istoric, cultural și social și despre contextul intern, care se referă la relația de interdependență dintre scrierile Bibliei.

Deoarece majoritatea cititorilor Bibliei nu au acces, din păcate, la textele originale, am putut observa cât de importantă este înțelegerea modalităților după care funcționează diferitele traduceri și a raporturilor care există între limbile antice și cele moderne.

Nu în ultimul rând, prin cele câteva exemple de analiză pe textele grecești și latinești, am expus cât de dense sunt textele originale ale Noului Testament și cât de importantă este consultarea unor comentarii avizate sau a unor dicționare pentru a înțelege nuanțele pe care textele originale ale Noului Testament le comportă.

Dacă vom ține cont de aceste aspecte, avem toate șansele *ca citind să înțelegem*.

NOTE

1. „Și ea îi silește pe toți, pe cei mici și pe cei mari, și pe cei bogați și pe cei săraci, și pe cei slobozi și pe cei robi, ca să-și pună semn pe mâna lor cea dreaptă sau pe frunte.” (Apoc. 13:16). ↑
2. „Și li s-a poruncit să nu vatăme iarba pământului și nici o verdeață și nici un copac, fără numai pe oamenii care nu au pecetea lui Dumnezeu pe frunțile lor.” (Apoc. 9:4). ↑
3. Num. 15:37-40; Deut. 11:18. ↑
4. T. L. FRAZIER, *A doua venire a lui Hristos*, trad. de Tatiana Petrache, Editura Egumenița, Alexandria, 2007, pp. 380-384. ↑
5. II Par. 9:13. ↑
6. In. 19:33-35. ↑
7. Deut. 12:1-14. ↑
8. In. 2:13-17. ↑
9. Brant PITRE, *Fiul lui Dumnezeu? Pledoarie pentru Isus*, trad. de Tatiana Niculescu,

Humanitas, București, 2017, pp. 193-197. ↑

10. In. 2:19-22. ↑

11. Pentru o introducere adecvată în traductologie, se poate urmări, de pildă, manualul Victoriei Ungureanu, disponibil online la: <http://tinread.usarb.md:8888/tinread/fulltext/ungureanu/traducere.pdf>. ↑

12. Observați traducerea unei expresii populare din limba engleză, cu o expresie populară echivalentă din limba română. Forma este total diferită, înțelesul este același. O astfel de metodă de traducere este utilizată, de pildă, în traducerile în hexametri la poemele homerice, tocmai pentru a se putea păstra măsura. ↑

13. In. 21:15-17. ↑

14. „Οτε οὖν ἠρίστησαν λέγει τῷ Σίμωνι Πέτρῳ ὁ Ἰησοῦς, Σίμων Ἰωάννου, **ἀγαπᾷς** με πλέον τούτων; λέγει αὐτῷ, Ναί, κύριε, σὺ οἶδας ὅτι **φιλῶ** σε. λέγει αὐτῷ, Βόσκει τὰ ἄρνια μου. λέγει αὐτῷ πάλιν δεύτερον, Σίμων Ἰωάννου, **ἀγαπᾷς** με; λέγει αὐτῷ, Ναί, κύριε, σὺ οἶδας ὅτι **φιλῶ** σε. λέγει αὐτῷ, Ποίμαινε τὰ πρόβατά μου. λέγει αὐτῷ τὸ τρίτον, Σίμων Ἰωάννου, **φιλεῖς** με; ἐλυπήθη ὁ Πέτρος ὅτι εἶπεν αὐτῷ τὸ τρίτον, Φιλεῖς με; καὶ λέγει αὐτῷ, Κύριε, πάντα σὺ οἶδας, σὺ γινώσκεις ὅτι **φιλῶ** σε. λέγει αὐτῷ [ὁ Ἰησοῦς], Βόσκει τὰ πρόβατά μου.” (In. 21:15-17). Textul a fost preluat din NOVUM TESTAMENTUM GRAECE, Nestle-Aland, Editione vicesima septima revisa, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1993. ↑

15. De aici a rezultat în limba română cuvântul „principiu”. ↑

16. A se compara, de pildă, cu Num. 15:22-31. ↑

17. „Întru ale Sale a venit, dar ai Săi nu L-au primit”. (In. 1:11) ↑

18. In propria venit, et sui eum non receperunt. (In. 1:11) Nova Vulgata. ↑

BIBLIOGRAFIE

NOVUM TESTAMENTUM GRAECE, Nestle-Aland, editione vicesima septima revisa, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1993.

Brant PITRE, *Fiul lui Dumnezeu? Pledoarie pentru Isus*, trad. de Tatiana Niculescu, Humanitas, București, 2017.

T. L. FRAZIER, *A doua venire a lui Hristos*, trad. de Tatiana Petrache, Editura Egumenița, Alexandria, 2007.

Imagine: Flickr